

teigimu, visiškai atitinka maldas, kuriomis kreipiamasi į Mėnulį: jo prašoma sveikatos, laimės ir ilgo amžiaus. Gediminas yra Mitros tipo suverenai, valdąs pagal teisingumą. Jis turi beveik savo brolių Lizdeiką, kuris atstovauja magiškąjį suverenumą. Pagaliau Gediminas paskiria Goštautą Vilniaus vaivada, kuris atlieka karines funkcijas. Ar Goštautas etimologiškai nereiškia karvedžio, esančio virš tautos („gošti tautą“), kuris vadovauja karų žygiams, remdamasis jėga, galybe? Vadinas, jei-gu M. Strijkovskis dieviškas funkcijas paskirsto pagal kulto vietas, tai XV a. kronika — pagal jų atstovus šioje žemėje. Tokia prof. A. Greimo hipotezė.

Suprantama, nemaža prof. A. Greimo teiginių bei išvadų kelia rimtų abejonių. Vienos iš jų kyla dėl išdėstymo trumpumo ir fragmentiškumo, kitos — dėl skirtingų teorinių kontekstų: pas mus kol kas mažai tėra žinomos paties profesoriaus studijos ir jo aplinkos teorinės idėjos. Kai kurios abejonės, matyt, susijusios su metodologinių principų skirtingumu.

Bet apskritai drąsios prof. A. Greimo idėjos ir hipotezės žadina mintį, verčia naujais aspektais pažvelgti į kai kurias senas dvasinės kultūros problemas, skatina žymiai giliau, išsamiau ir sistemingiau tyrinėti mūsų liaudies kultūrinį palikimą, negu tai mes iki šiol darėme.

K. STOŠKUS

REIKŠMINGAS ETAPAS LIETUVOS VISUOMENINĖS MINTIES ISTORIJOJE

Lietuvos visuomeninės minties istorijoje XIX a. paskutiniai du dešimtmečiai ir XX a. pradžia yra vienas turtingiausių ir sudėtingiausių laikotarpių. Jis visuomet domino ir tebedomina respublikos istorikus, literatūros tyrinėtojus, psichologus bei filosofus. Tuo metu iškilo nemaža žymių rašytojų, kultūros darbuotojų, visuomenės politinių veikėjų, kurių veikla dažniausiai neapsiribodavo viena siaura sritimi, o apimdavo įvairiausių kultūrinio ir visuomeninio darbo barus. Tai buvo visuotinio revoliucinio pakilimo laikotarpis visoje carinės Rusijos imperijoje, kurios sudėtyje buvo ir Lietuva. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje pasirodė nemaža lietuviškų laikraščių, kurie skelbė įvairiausių visuomenės sluoksnių idėjas. Tai labai prieštaringas laikotarpis, kuriame formavosi įvairios ideologinės srovės, toliau vystėsi visuomeninė filosofinė mintis.

Tarybinės santvarkos metais, sukūrus akademines „Lietuvos TSR istoriją“ bei „Lietuvių literatūros istoriją“, šis laikotarpis buvo marksis-

tiškai įvertintas bei nustatyta istorinė jo tiesa. Tačiau šio periodo ateistinės minties būklė iki šiol dar nebuvo specialiai tyrinėta, išskyrus vieną kitą apžvalginio pobūdžio straipsnį. Šią spragą ir užpildo stambi Juozo Barzdaičio filosofijos mokslų daktaro laipsnio disertacija, skirta XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių visuomeninės ir ateistinės minties analizei¹.

Buržuaziniai ideologai, nušviesdami Lietuvos istorinę praeitį, paprastai nutylėdavo lietuvių materialistinės, ateistinės minties reikšmę mūsų tautos kultūrai ir visuomenės pasaulėžiūros formavimuisi, skleidę prasiimanymus apie XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių ateistus. Tuo tarpu tokie įžymūs lietuvių kultūros atstovai, kaip J. Biliūnas, J. Adomaitis-Sernas, J. Šliūpas, S. Matulaitis, J. Andziulaitis-Kalnėnas, J. Mačys-Kėkštas, P. Avižonis ir kiti buvo ne tik rašytojai, gydytojai ar kitos kokios mokslo srities specialistai, bet ir aktyvūs ateistai. Jie parašė nemaža straipsnių, knygų, specialiai skirtų religijos materialistiniam aiškinimui. Be to, jie vertė užsienio materialistų bei ateistų kūrybą ir populiarino ją liaudies masėse.

Aktyvi to meto lietuvių ateistų veikla J. Barzdaičio disertacijoje taip plačiai ir visapusiškai analizuojama pirmą kartą. Savo darbe disertantas nagrinėja visus žinomus to laikotarpio visuomeninės minties šaltinius ir, remdamasis marksistine metodologija, apibūdina nagrinėjamų autorių pažiūrų pobūdį, išskiria įvairias ateistinės veiklos kryptis. Tokia analizė daugeliu atvejų patikslina įprastinį literatūros tyrinėtojų bei istorikų duotą J. Biliūno, S. Matulaičio, J. Šliūpo, J. Mačio-Kėkšto ir kitų veikėjų visuomeninių pažiūrų apibūdinimą.

Disertaciją sudaro keturi skyriai, pabaiga ir išsamus nagrinėjamo laikotarpio literatūrinių šaltinių sąrašas.

Pirmajame skyriuje analizuojama apskritai materialistinė filosofinė mintis, kuria rėmėsi XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių ateistai. Tačiau disertantui labiausiai rūpi parodyti, kaip bendrąsias filosofines problemas sprendė, būtent, to laikotarpio lietuvių ateistai. Kadangi jų pažiūros į visuomenę buvo idealistinės, tad autorius apsiriboja daugiausia kritine lietuvių ateistų pažiūrų į ontologines ir gnoseologines problemas analize, parodydamas, kaip tuo metu buvo suprantamas filosofijos objektas, materijos ir sąmonės santykis, judėjimo, vystymosi problemos, laiko ir erdvės sąvokos, priežastingumas, pažinimo objektas ir subjektas.

Filosofijos mokslo objektu lietuvių ateistai laikė pasaulį ir jo egzistavimo dėsnius, kuriems būdingas visuotinumumas. Pabrėždami filosofijos

¹ J. Barzdaitis, *Ateistinė mintis Lietuvoje (XIX a. pabaiga ir XX a. pradžia)*, Filosofijos mokslų daktaro laipsnio disertacija, V., 1971, 1106 p.

ir gamtos mokslų problematikos artimumą, jie vis dėlto nepajėgė apibrėžti filosofijos objekto specifikos ir dažnai jį sutapatindavo su gamtamokslinės problematikos turiniu.

To meto lietuvių ateistai metafiziškai sprendė pagrindines filosofijos problemas. Į materiją jie žiūrėjo kaip į medžiagą, sudėtą iš nekintamų atomų. Nors jie ir nesiejo materijos supratimo su konkrečiomis fizinėmis materialių objektų savybėmis, bet iš esmės nežengė toliau už XVIII a. prancūzų materialistus, apibūdinusius materiją kaip visa tai, kas veikia mūsų jutimo organus.

Materijos problemą lietuvių ateistai siejo su judėjimo problema. Įdomu pažymėti, kad, sprendžiant šią problemą, buvo remiamasi citatomis iš F. Engelso veikalo „Anti-Diuringas“. Vis dėlto judėjimą jie suprato kaip mechaninį procesą, kurį galima paaikškinti mechanikos dėsniais. Tai neleido jiems argumentuotai atskleisti judėjimo šaltinį ir priežastis, bet jie atmetė „pirmojo postūmio“ teoriją.

Lietuvių ateistai pripažino, kad materijos judėjimas vyksta laike ir erdvėje, kurios egzistuoja objektyviai ir yra begalinės. Tačiau jie metafiziškai atribojo laiką ir erdvę nuo materijos, kalbėjo apie laiką ir erdvę kaip apie savarankiškas esybes, „kuriose išsidėstę materialūs kūnai. Tai lyg savotiškos materialių kūnų talpyklos. . .“²

Kalbėdami apie vystymąsi, lietuvių ateistai paprastai turėjo galvoje vystymąsi organiniame pasaulyje. Jie laikėsi lėkščiojo evoliucionizmo pozicijų, dar nesuprato vystymosi spiralinio pobūdžio.

Sąmonės atsiradimą jie aiškino materijos vystymusi iš paprastesnių formų į sudėtingesnes. Žmogaus sąmonė, anot jų, yra biologinio vystymosi rezultatas. Jie dar neįvertino didžiulės istorinio visuomeninio proceso, praktikos, visuomeninių santykių vystymosi reikšmės sąmonės atsiradimui. Todėl kai kurie jų nežiūrėjo kokybinių skirtumų tarp žmogaus ir gyvūnų.

Pažinimo teorijoje lietuvių ateistai kritikavo subjektyvųjį idealizmą, agnosticizmo tendencijas, optimistiškai teigė, jog pasaulis yra pažinus. Tačiau į pažinimo objektą jie žiūrėjo iš antropologizmo pozicijų. Jų nuomone, pažinimo subjektas yra žmogus — izoliuotas individas, pasyviai atspindintis aplinką. Jie dar nesuprato absoliučios ir santykinės tiesos dialektikos ir iš esmės pripažino tik absoliučią, galutinę tiesą.

Metafiziškai jie sprendė ir kitas filosofijos problemas. Be to, jų pažiūras stipriai veikė vulgarusis materializmas (pavyzdžiui, suprantant sąmonę), ypač vokiečių materialistas L. Büchneris, kurio knyga „Jėga ir materija“ („Speka ir medega“) 1902 m. J. Šliūpo buvo išversta į lietuvių kalbą ir išleista Čikagoje.

² Ten pat, p. 39.

Taip trumpai būtų galima apibūdinti J. Barzdaičio disertacijoje pateikiamos XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių materialistinės filosofijos analizės rezultatus, kuriais remdamasis disertantas formuluoja pagrindines išvadas. Nors dauguma lietuvių ateistų metafiziškai aiškino pasaulį, bet jų raštuose galima rasti ir nemaža dialektikos elementų bei jų užuomazgų. „...Jie pripažino vystymąsi ir teisingai atspėjo kai kuriuos dialektiniam vystymuisi būdingus bruožus“, bet „neatskleidė dialektikos esmės, neiški jiems buvo pagrindinių jos dėsnų sistema“³. Tačiau „jų pastangos giliai ir visapusiškai pagrįsti materijos ir mąstymo vieningumo ir pasaulio pažinimo principus yra vienas iš svarbiausių jų nuopelnų Lietuvos materialistinės filosofijos vystymosi istorijoje“⁴.

Sis pirmasis J. Barzdaičio disertacijos skyrius chronologiškai pratęsia dar taip negausius Lietuvos filosofinės minties istorijos tyrimus R. Plečkaičio, B. Genzelio disertacijose bei kitų mokslininkų straipsniuose.

Didžiausia disertacijos dalis yra skirta konkrečiai XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių ateistinės minties analizei. Antrajame skyriuje disertantas giliai ir visapusiškai nagrinėja klausimą, kaip to meto lietuvių ateistai aiškino religijos kilmę ir jos tolesnę evoliuciją. Autorius pažymi, kad jie atmetė bažnyčios tarnų tvirtinimą, jog religinis jausmas įgimtas, mėgino atskleisti gnoseologines religinių vaizdinių atsiradimo prielaidas, kurių teisingai ieškojo abstraktaus mąstymo vystymesi, jo specifikoje. Tačiau jie nepajėgė paaiškinti religinio gamtos atspindėjimo gnoseologinio dėsningumo, nesuprato, kaip žmogaus sąmonėje vaizdiniai atitrūksta nuo tikrovės.

Nemaža vietos skiriama lietuvių ateistų požiūriui į psichologines bei logines religinių vaizdinių susiformavo prielaidas. Pavyzdžiui, aiškindami suasmeninimo procesą, jie teisingai pabrėžė analogijos vaidmenį. Tačiau, aiškindami dievo idėjos susiformavimą, kai kurie lietuvių ateistai — J. Šliūpas, V. Dembskis ir kt. — laikėsi antropologinių pažiūrų, matyt, L. Fojerbacho įtakoje, teigdami, kad žmogus sukūrė dievą pagal savo paveikslą ir panašumą, ir todėl dievo garbinimas esąs iš tikrųjų idealizuotas žmogaus esmės garbinimas. Į žmogų jie žiūrėjo ne kaip į visuomeninę, bet kaip į biologinę būtybę. Sutapatindami žmogų apskritai su dievu, lietuvių ateistai nesuprato visuomeninės žmonių būties ir jų sąmonės tarpusavio santykio.

Kaip rodo disertanto atlikta analizė, lietuvių ateistai pakankamai smulkiai ir, apskritai, teisingai nušvietė pagrindines logines ir psichologines religinių vaizdinių susidarymo prielaidas, parodė atsitiktinių aso-

³ Ten pat, p. 165.

⁴ Ten pat, p. 173.

ciacijų, fantazijos, emocijų vaidmenį šiame procese. Tačiau tai nebuvo jų originalios mintys. Jie dažniausiai populiarino L. Fojerbacho, L. Biuchnerio, E. Teiloro mintis, pakartodami ir jų klaidas. Tik J. Biliūnas ir S. Matulaitis kai kuriais atžvilgiais ėjo toliau už savo pirmtakus. Jie netgi mėgino atskleisti religijos kilmės ir jos egzistavimo socialines prielaidas, „artėjo prie materialistinės pažiūros, siedami religijos kilmę su materialinėmis pirmykščių žmonių gyvenimo sąlygomis“⁵. Tačiau apskritai socialinių religijos formavimosi pagrindų aiškinimas buvo „silpniausia vieta to meto Lietuvos ateistų pažiūrose“⁶. Tiesa, jiems „nebuvo svetima idėja, kad religinį pasaulio sudvejinimą pirmykščių žmonių sąmonėje sąlygojo jų priklausomybė nuo gamtinės aplinkos, kaip jiems svetimo, nesuprantamo veiksnio“⁷. Tačiau, kaip teigia disertantas, jie nesuprato, „kad žmogaus bejėgiškumas gali pasireikšti ne tik santykiyje su gamta, bet ir santykiyje su visuomenine santvarka, kurioje visumos dauguma yra mažumos pavergtą“⁸. Tik J. Biliūnas (iš dalies S. Matulaitis ir J. Adomaitis-Šernas) mėgino aiškinti, „kad žmogus yra bejėgiškas ne tik prieš gamtos, bet ir prieš visuomenės jėgas. Tai rodo, kad J. Biliūnas giliai išvelgė religijos susiformavimo priežastis. Bet vis dėlto tie atskiri teiginiai nesudaro darnios sistemos“⁹. O kiti to meto ateistai, disertanto nuomone, „nesugebėjo šio klausimo nagrinėti J. Biliūno ir S. Matulaičio ateizmo lygiu“¹⁰. Jie per daug pabrėždavo nemokšiško ir apgaulės vaidmenį religijos susiformavimui, tuo dažnai prieštaraudami patys savo teiginiams, jog religija atsirado dėl to, kad žmėgnės buvo bejėgiai kovoje su gamta. Ta proga disertantas pateikia vertingą metodologinę pastabą, sakydamas, jog nemokšiško, kaip religijos atsiradimo pagrindinės priežasties, akcentavimas yra neteisingas, nes „vienas sąmonės reiškinytis aiškinamas kitu tos pačios sąmonės reiškiniu. Lemiamoji religijos atsiradimo priežastis, marksizmo nuomone, yra ne sąmonė, o realus, prieštaringas pirmykščio žmogaus visuomeninis gyvenimas“¹¹.

Siame skyriuje taip pat smulkiai ir nuosekliai analizuojamos Lietuvos ateistų pažiūros į ankstyvasias religinių tikėjimų formas, į dievo idėjos atsiradimą, politeizmo ir monoteizmo susiformavimą. Disertantas nurodo, jog jie, nors ir neatskleidė tikrųjų religijos tolesnio vystymosi priežasčių, bet įtikinamai ir aiškiai aprašė įvairių tikėjimų formas, religijos dogmas, apeigas, ieškojo senovės tikėjimo elementų šiuolaik-

⁵ Ten pat, p. 253.

⁶ Ten pat, p. 252.

⁷ Ten pat, p. 265.

⁸ Ten pat, p. 275.

⁹ Ten pat, p. 281.

¹⁰ Ten pat, p. 269.

¹¹ Ten pat, p. 295.

kinėse religijose, palygino lietuvių mitologijos dievus su kitų tautų — indų, graikų, romėnų — dievais. Tačiau jie dėl savo idealistinio požiūrio į istoriją ypač smarkiai klydo, aiškindami religijos vystymąsi klasinėje visuomenėje¹².

Vienas įdomiausių ne tik istoriniu, bet ir teoriniu bei metodologiniu požiūriu yra trečiasis disertacijos skyrius, kuriame autorius analizuoja lietuvių ateistų pažiūras į religijos ir bažnyčios vaidmenį visuomenės vystymesi, parodo, kaip jie suprato religijos ideologinę funkciją, religijos ir moralės, religijos ir mokslo santykius.

Pagal tai, kaip buvo vertinamas religijos vaidmuo visuomenės gyvenime, disertantas lietuvių ateistus skirsto į dvi grupes. Vieni (J. Šlūpas, V. Dembskis, D. Keliuaininkas, iš dalies ir J. Andziulaitis-Kalnėnas) tvirtino, kad religija trukdo progresyviai visuomenės vystymuisi ir kaltino ją dėl visų žmonijos nelaimių. Kiti (J. Basanavičius, V. Kudirka, iš dalies J. Adomaitis-Sernas ir J. Biliūnas) kritikavo religijos neigiamus bruožus, bet kartu kalbėjo ir apie tam tikrą teigiamą religijos poveikį visuomenės vystymuisi. Tačiau apie religijos teigiamą ar neigiamą visuomeninį vaidmenį visi jie kalbėjo abstrakčiai, apeidami visuomenės struktūros specifiką.

Kalbėdami apie politinį religijos ir bažnyčios vaidmenį, lietuvių ateistai pabrėžė antiliaudinę jo esmę, pateikė daug faktų iš Lietuvos istorijos, akivaizdžiai bylojančių, kaip religija dažnai būdavo panaudojama įrankiu pavergti tautoms. Be to, jie nurodė, kad, be fizinio masių pavergimo, bažnyčia naudojo ir ideologinę priespaudą. Kiek plačiau analizuojamas lietuvių ateistų požiūris į rojus ir pragaro idėją, kurią jie įvertino kaip mėginimą atitraukti mases nuo kovos dėl geresnio gyvenimo žemėje. Jie taip pat kritikavo teologų teiginį, jog valdžia yra duota dievo. S. Matulaitis ir V. Dembskis demaskavo antiliaudinę popiežiaus enciklikų, ginančių privatinę nuosavybę ir išnaudotojų interesus, esmę. Tačiau lietuvių ateistai nesugebėjo paaikškinti nelygybės atsiradimo, visuomenės susiskaldymo į klases tikrųjų priežasčių.

Disertacijos autorius, remdamasis marksistine metodologija, plačiai ir kritiškai analizuoja XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių ateistų pažiūras į moralės ir religijos santykį. J. Barzdaitis pabrėžia lietuvių ateistų nuopelnus, kritikuojant Biblijos etinę prasmę, ypač dekalogą. Nors jie ir nesugebėjo paaikškinti dekalogo etinių normų vaidmens konkrečiomis istorinėmis sąlygomis, bet, parodę, kad „dievo įsakymai“ yra naudingi išnaudotojams, atliko teigiamą vaidmenį, formuojant žmonių sąmonę. Be to, lietuvių ateistai aprašė nemažą faktų, demaskuojan-

¹² Ten pat, p. 297.

čių kunigų amoralumą ir tuo būdu nuplėšė jų šventumo aureolę. Tačiau kai kurie ateistai, „teigiamai vertindami bažnyčios skelbiamos moralės normas, nusikaltėlius laikydami nutolusiais nuo krikščionybės ir atsisiakiusiais vykdyti „geras“ ir „išmintingas“ jos skelbiamas normas <...> savo pažiūromis suartėjo su bažnytininkais: ir vieni, ir kiti į visuomenės reiškinius, jų tarpe ir moralę, žiūrėjo idealistiškai. Nepaisant skirtingų pažiūrų į moralės šaltinį (vieni ją vedė iš dievo, kiti — iš proto), jų metodologinis pagrindas iš esmės buvo panašus“¹³. Vis dėlto kartais lietuvių ateistai „sugebėjo padaryti materialistines išvadas, artėdami prie religijos ginamos moralės klasinės esmės atskleidimo“¹⁴.

Tiek istoriniu, tiek ir metodologiniu požiūriu ypač įdomus poskyris apie religijos ir mokslo santykį. Čia autorius ne tik analizuoja lietuvių ateistų materialistinį požiūrį į gyvybės atsiradimą, žmogaus kilmę, bet ir atskleidžia jo metodologinį ribotumą, parodo, kaip turėtų būti sprendžiama mokslo ir religijos santykio problema.

Disertantas teigiamai įvertino lietuvių ateistų aštrią kritiką, nukreiptą prieš bažnyčios ir jos apologetų antimokslinę veiklą viduramžiais bei vėlesniais laikais. Tačiau, autoriaus nuomone, lietuvių ateistai per daug reikšmės teikė religijos ir bažnyčios vaidmeniui kovoje prieš mokslą, pripažindami, kad tik bažnyčios ginamas religinis fantastinis pasaulio aiškinimas, žiaurūs susidorojimai su mokslininkais ir trukdė mokslo vystymąsi. Disertantas teisingai vertina tokio požiūrio metodologinį ribotumą ir sako: „negalima kaltinti religijos (krikščionybės), kad ji fantastiniu būdu aiškina daugelį gamtos reiškinių. Jos atsiradimo metu kitaip tų reiškinių ir nebuvo galima suprasti. Bet religiją galima ir reikia kaltinti už tai, kad ji propagavo fantastinį pasaulio vaizdą tuomet, kai mokslas atskleidė jo klaidingumą“¹⁵.

J. Barzdaičio nuomone, aiškinti, jog tik bažnyčia ir religija nulemia mokslo padėtį, vadinasi, teikti religijai tokį vaidmenį, kokio ji negali atlikti ir kurio ji niekad neatliko. Už tai, kad buvo inkvizicija, kalta ne tiek religija, kiek pats feodalizmas, kuriam, kaip specifinės socialinės ekonominės struktūros santvarkai, nereikėjo mokslo ir kovojo prieš jį. Bažnyčia tik prisitaikė prie jo, atliko ideologinio instituto funkcijas. Jeigu ne bažnyčia, tai kitas institutas būtų atlikęs tas funkcijas. Bažnyčios antimokslinė veikla atspindėjo feodalizmo interesus. O kai pasikeitė santvarka ir kapitalizmas ėmė skatinti mokslą, pasikeitė ir bažnyčios taktika. Ji ėmė skelbti religijos ir mokslo sąjungą, aiškinti, kad mokslas ne tik neprieštarauja Biblijos teiginiams, bet juos patvirtina.

¹³ Ten pat, p. 631.

¹⁴ Ten pat, p. 640.

¹⁵ Ten pat, p. 702.

Taigi bažnyčia prisitaikė ir prie naujos santvarkos. Tuo tarpu lietuvių ateistai buvo nepajėgūs suprasti šio posūkio esmės ir teigė, jog nauja bažnyčios taktika tik apgaulė, apsimetimas ir ejo senu kovos keliu, nukreiptu prieš senąjį fideizmą, nesuprasdami „religijos ir bažnyčios, kaip antstatinių reiškinių, esmės“¹⁶.

Ketvirtajame disertacijos skyriuje autorius analizuoja lietuvių ateistų pažiūras į ateizmo vystymosi istoriją, atskleidžia kovos prieš religiją tradicijas Lietuvoje, apžvelgia liberaliųjų buržuazinių ideologų laisvamaniškas pažiūras, mėgina išskirti pagrindines XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių ateizmo kryptis.

Kaip rodo to meto ateistinė lietuvių literatūra, jos autoriai buvo susipažinę su antikos laikų materialistų bei viduramžių filosofų pažiūromis, itin vertino Renesanso humanistus, prancūzų švietėjų ateizmą, L. Fojerbacho raštus bei gamtos mokslų atradimus. Jie taip pat buvo stipriai veikiami rusų revoliucinių demokratų pažiūrų. O kai kurie Lietuvos ateistai, kaip J. Biliūnas, S. Matulaitis, buvo susipažinę ir su marksizmo klasikų veikalais, domėjosi G. Plechanovo, K. Libknechto, A. Bebelio, P. Lafargo kūryba.

Savitai ir įtikinamai autorius įvertina to meto liberaliųjų lietuvių buržuazijos ideologų — J. Basanavičiaus, V. Kudirkos, J. Vileišio ir kt.— laisvamaniškas pažiūras bei jų visuomeninę veiklą nacionalinio išsivaiduojamojo judėjimo sąlygomis. Į religiją jie žiūrėjo utilitariškai, ieškojo sąjungos su dvasininkija, tikėdamiesi jos pagalbos nacionalinio išsivaidavimo kovoje. Tačiau jie aštriai kritikavo atskirų kunigų amoralškumą, kraštutinį klerikalizmą, siekė „pagerinti“, „atnaujinti“, „sukultūrinti“ religiją, o ne kovoti prieš ją iš esmės.

Taigi liberaliųjų buržuazinių ideologų veikla negalėjo prilygti J. Biliūno, S. Matulaičio, J. Šliūpo, J. Adomaičio-Šerno, V. Dembskio ir kitų ateizmui, kuris ne tik pratęsė geriausias antiklerikalines, ateistines praeities tradicijas Lietuvoje, bet ir jas apvainikavo.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios ateistinis sąjūdis buvo apėmęs įvairius visuomenės sluoksnius, todėl jis ir negalėjo būti vieningas. J. Barzdaitis sąlygiškai išskiria keturias pagrindines to sąjūdžio kryptis. Vieni kovoje prieš religiją svarbiausią vaidmenį skyrė gamtos mokslų rezultatų aiškinimui. Tipiškiausias šios krypties atstovas buvo J. Adomaitis-Šernas, parašęs apie 20 knygų ir daug straipsnių, kuriuose yra populiarinami gamtos mokslų duomenys, paneigiantys religinį pasaulio aiškinimą. Gausiai mokslų duomenis naudojo ir J. Biliūnas, S. Matulaitis, P. Avizonis ir kt. Antra srovė sutapo su demokratiniu liaudies judėjimu. Jos reiškiniai buvo J. Biliūnas, S. Matulaitis, J. Andziulaitis-Kal-

¹⁶ Ten pat, p. 719.

nėnas, J. Mačys-Kėkštas ir kt. Jie principingai kovojo su religija „ne tik todėl, kad ji nesuderinama su mokslu, bet ir kaip su socialine institucija“¹⁷. Tačiau, nebūdami dialektinio materializmo pozicijose, jie skelbė švietėjišką ateizmą. Trečiosios ateistinio judėjimo krypties atstovai J. Šliūpas, V. Dembskis, D. Keliauninkas, kritikuodami religiją, linko į anarchizmą. Jie siūlė kovoti su religija ne tik švietėjiškai, bet ir naudojant terorą, administracinius ar kitus anarchistinio pobūdžio metodus prieš dvasininkus ir bažnyčią. Ketvirtoji ateistinio sąjūdžio kryptis išreiškė II Internacionalo partijų nusistatymą religijos atžvilgiu. A. Janulaitis, S. Kairys, iš dalies P. Avizonis įrodinėjo, kad religija partijos atžvilgiu esanti privatus reikalas, kad socializmas ir religija neprieštarauja vienas kitam ir pan.

Tačiau, nežiūrint ateistinio sąjūdžio nevienalytiškumo, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių ateizmas buvo naujas reikšmingas etapas Lietuvos ateizmo istorijoje. „Tiek nagrinėjamų problemų platumu, tiek savo socialiniu vaidmeniu jis žymiai skyrėsi nuo ankstesnės anti-religinės kovos Lietuvoje“¹⁸. To meto ateizmui būdinga tai, jog kovoje prieš religiją buvo plačiai naudojami ir populiarinami naujais gamtos mokslų duomenys, religija buvo kritikuojama istoriniu, politiniu, moksliniu, moraliniu, loginiu ir kitais aspektais. Jis siekė apimti kuo plačiausius visuomenės sluoksnius, todėl lietuvių ateistų raštai ir buvo parašyti tokia gyva, visiems prieinama populiaria kalba.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios ateistinis sąjūdis Lietuvoje buvo „neatsitiktinis reiškinys — jis giliai susijęs su kitais reikšmingais socialiniais poslinkiais. Jis priklauso nuo to meto konkretaus gamybos lygio, klasinių jėgų santykio, istorinės praeities tradicijų savitumo, taip pat nuo mokslo žinių ir kultūros išaugimo laipsnio“¹⁹. Šis sąjūdis akivaizdžiai paneigė buržuazinių istorikų ir klerikalų teiginius, jog ateizmas lietuvių tautai nebuvo būdingas.

Apibendrinamas tyrinėjimo rezultatus, disertacijos autorius sako: „Pirmą kartą lietuvių kultūros istorijoje materializmas tvirtai, drąsiai ir viešai tarė, kad pasaulis yra materialus, kad visi pasaulio reiškiniai yra dėsningai besireiškiančios, bet neišnykstančios materijos būsena, kad žmogaus sąmonė yra ne dieviškos kilmės, o aukštai organizuotos materijos, smegenų produktas, objektyvios realybės atspindys žmogaus galvoje, nors, žinoma, tas materializmas ir nebuvo nuoseklus, nors ir neapėmė visų objektyvios realybės sričių, nors ir buvo smarkiai atmieštas vulgariuoju materializmu“²⁰.

¹⁷ Ten pat, p. 1038–1039.

¹⁸ Ten pat, p. 1030.

¹⁹ Ten pat, p. 1038.

²⁰ Ten pat, p. 1030.

Kaip teigiamas J. Barzdaičio disertacijos savybes reikia dar paminėti dėstymo sistemingumą, nuoseklumą, metodologinį pagrįstumą, taip pat sklandų stilių. Reikėtų, kad autorius šios disertacijos pagrindu parengtų spaudai monografiją ir su savo tyrinėjimų rezultatais supažindintų plačiąją visuomenę.

J. Barzdaičio disertaciją gerai įvertino oficialieji oponentai, filosofijos mokslų daktarai I. Zaksas ir G. Zimasas, istorijos mokslų daktaras V. Merkys. Vilniaus universiteto Mokslinė taryba už disertaciją „Ateistinė mintis Lietuvoje (XIX a. pabaiga ir XX pradžia)“ suteikė J. Barzdaičiui filosofijos mokslų daktaro laipsnį.

A. RYEELIS

KATALIKYBĖS SOCIALINĖS DOKTRINOS ANALIZĖ

1971 m. birželio 8 d. Vilniaus Darbo Raudonosios vėliavos ordino Valstybinio V. Kapsuko universiteto Istorijos fakulteto Mokslinėje taryboje žinomas mokslininkas ir visuomenės veikėjas Vladas Niunka apgynė filosofijos mokslų kandidato laipsnio disertaciją tema „Katalikybės socialinės doktrinos evoliucijos kai kurie aspektai“, išėjusios iš spaudos monografijos „Socialiniai katalikybės mitai“ pagrindu¹.

V. Niunka yra paskelbęs tris monografijas šiuolaikinės katalikybės klausimais, daugiau kaip 30 mokslinių straipsnių respublikiniuose, sąjunginiuose ir užsienio žurnaluose, laikraščiuose. Ši disertacija — tai didelio, kruopštaus mokslinio tiriamojo darbo rezultatas. Joje autorius kelia tikslą visapusiškai išnagrinėti, kokiomis konkrečiomis formomis reiškiasi katalikiškasis klerikalinis antikomunizmas, kaip jis maskuoja savo klasinę esmę įvairiuose istoriniuose klasinės kovos etapuose, kaip katalikiškoje socialinėje koncepcijoje atsispindi bendroji kapitalizmo krizė, dviejų visuomeninių politinių sistemų kova, klasinių jėgų santykio pasikeitimas socializmo naudai ir kiti šiuolaikiniai istoriniai procesai.

Savo darbe V. Niunka, vadovaudamasis marksistine metodologija, giliai išanalizavo gausius oficialiuosius katalikų bažnyčios dokumentus, katalikybės veikėjų publikacijas, II Vatikano susirinkimo medžiagą ir pėrodė, kaip evoliucionavo katalikybės socialinė doktrina nuo atsiradimo iki II Vatikano susirinkimo.

Pirmuosiuose knygos skyriuose gvildenamas katalikų bažnyčios klerikaliųjų ir socialinių politinių interesų sąlygotumas. Čia autorius kon-

¹ V. Niunka, Socialiniai katalikybės mitai, V., 1965.